

Мазур О.О.

Власне-семантичні та семантико-синтаксичні відношення у складних сполучниково-безсполучникових конструкціях

Формально-синтаксична організація складного речення в цілому і сполучниково-безсполучникових конструкцій зокрема окреслює їх організацію СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНУ. Причина такого становища в тому, що у цілісній системі мови домінує тяжіння до симетрії між формально-синтаксичною і семантико-синтаксичною структурами речення.

У простому і складному реченнях семантико-синтаксична організація має різну природу. Просте речення (елементарне з семантичного погляду) позначає одну подію, одну мовленнєву ситуацію. У цьому випадку його семантико-синтаксична структура формується одним предикатом та іменниковими членами речення, які вказують на відповідні функції істот і неживих предметів, наприклад: *Я дуже люблю оцю пору року; Настя пішла за матір'ю слідом; Кохана спить; Колосся спіле.*

На відміну від простого елементарного речення семантико-синтаксична структура складних сполучниково-безсполучникових конструкцій спрямована на вираження стосунків між трьома або більше взаємопов'язаними ситуаціями. Як зазначалося вище, характер ситуації у простому елементарному реченні відображають предметні (субстанціальні) відношення, тобто відношення назв предметів до предиката. У ССБК стосунки між ситуаціями - семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами (вихідними простими реченнями). Порівняймо: *Люблю я життя* (І.Жиленко); *І час настав. І сталося вічне* (Є.Маланюк) і *Закатували Підкову ляхи, вмер Сагайдачний від турецьких ран, вбили Остряницю таки свої на висланні в Чугуєвому готодищі, внук Байди Ярема обсадив дороги живоплоттю своїх братів, і прослиз по Україні ганебний час байдужості* (Р.Іванчук); *В холодному світлі досвітку обличчя їхні були сірі, аж сині, довгі виснажливі гони по нічному лісі якось згорнули з їхніх постатей і з лиць*

набуту в колотнечі світу дорослість, і тепер назовні виступила їхня питома дитинність, безпомічна й неприхислена (П.Загребельний). Компоненти сполучниково-безсполучникового утворення мають подібну до простих речень семантичну структуру: в елементарному вигляді вони позначають теж одну ситуацію.

Семантично складним реченням можна вважати лише таку складну синтаксичну конструкцію, у якій наявні принаймні два предикати з характерною для них валентністю, тобто хоча б два елементарних речення, між якими встановлюються відповідні семантичні відношення. Власне, наявність семантичних відношень між трьома або більше елементарними частинами є необхідною умовою для кваліфікації складної сполучниково-безсполучникової синтаксичної конструкції як семантично складного речення, наприклад: *Без них все тлін, все зносить неблаганний плін часу, то бурхлива, то тиха течія, в якій тоне все, як тоне світанками небесний Віз на чортоторях, так і не діждавшись коней для свого порятунку* (В.Земляк) - [], [], []. (в якій...), як ().

Для правильного і повного розуміння ССБР необхідно відзначити, що семантично складне речення взагалі може збігатися або не збігатися з формально-синтаксичними складними реченнями. Річ у тому, що складне з формально-синтаксичного погляду речення є завжди семантично складним, з одного боку, і просте з формально-граматичного погляду речення може - за наявності у його складі двох предикатів - виступати семантично складним, з іншого боку. Наприклад, речення: *Стрільці вийшли на високий горб і зупинилися: ген-ген, в імлистому серпанку, виднілися колонії, що йшли назустріч неквапною ходою* (Я.Стецюк) за семантичними і формально-граматичними характеристиками є складним. Маємо у ньому три предикати ([]; [], (що...)) і відповідно три семантично елементарні речення, між якими чітко визначаємо причиннонаслідкові логіко-граматичні відношення. У формально-граматичному плані дана конструкція складається з трьох предикативних частин (простих речень), які поєднані безсполучниковим зв'язком - він легко трансформується у підрядний зі

сполучником **БО** - та підрядним зв'язком за допомогою сполучного слова **ЩО**.

Семантична структура складних сполучниково-безсполучникових конструкцій є поєднанням трьох (або більше) предикатно-аргументних структур, між якими встановлюються відповідні семантичні відношення. Останні мають іншу природу у порівнянні з відношенням в елементарному простому реченні, наприклад: *Їхня люлька піднімається все вище й вище, Олесі видно річку й далекі зелені луки за нею, видно золотаву смугу пляжу, на якому самотньо сидять у розбитому човні двоє старих людей, яким уже нікуди поспішати* (В.Яворівський) - [], [], (на якому...), (яким...). У розглядуваній конструкції елементарні речення (їх чотири) у ролі предикативних частин виступають як незалежні один від одного і однаковою мірою підпорядковуються сполучникові, який, із позицій логіки, уподібнюється до предиката предикатів, роль аргументів якого виконують елементарні речення. Визначальним показником семантичних відношень між елементарними реченнями, їх центральним семантичним компонентом є сполучники в експліцитній або імпліцитній формі, наприклад: *Поки він ждав, ЩО Сивоока зломить голод, Величка підгодовувала хлопця, малий смакував Ситниковими хлібами - житніми й просяни-ми, пробував його вудженнями, запивав на диво доброю водою з криниці й потиху видивлявся, ЯК вибратися на волю.* (П.Загребельний).

Якщо в елементарному простому реченні маємо предикатно-аргументні відношення, то у семантично складному реченні і у сполучниково-безсполучникових конструкціях зокрема маємо предикатно-предикатні відношення. У семантичній структурі СБК (із трьох елементарних речень) наявні чотири предикати: предикат предикатів (природньо, сполучники або їх функціональні еквіваленти - сполучні слова, кореляти) - показник семантичних відношень між елементарними реченнями та три внутрішніх предикати елементарних речень. Предикат предикатів виступає семантичною віссю, навколо якої об'єднуються елементарні речення у складну сполучниково-безсполучникову конструкцію, наприклад: *Розлилася гнила*

Пляшівка по рівнині, з дванадцяти тисяч козацького війська, ЯКЕ не встигло переправитися з Богуном через грушавину, залишилося триста одчайдухів на острові Журавлиха (Р.Іваничук).

Семантико-синтаксичний ярус складного речення зі сполучниково-безсполучниковим зв'язком є проміжною, перехідною ланкою між семантичним і формально-граматичним ярусами, що виступають на полярних позиціях. Відповідно до двох різновидів синтаксичних зв'язків (сурядного зв'язку незалежності і підрядного зв'язку залежності) у мовознавстві визначають два типи складних речень із формально-граматичного погляду - складносурядні і складнопідрядні: *А на Січі нуртує козацтво, рветься воювати зі шляхтою, жадає помсти обраний недавно гетьманом сам Іхмеліскі, якому ляхи вбили сина* (Р.Іваничук).

Складні сполучниково-безсполучникові конструкції у семантичному плані являють собою утворення з трьох (або більше) елементарних речень, між якими наявні семантичні відношення, наприклад: *Вдень і вночі не згасало вогнище в печі, воно і дихало теплом, і освітлювало сутінкові кутки, й умиротворяло збурений, зляканий дух людини, яка мимовільно дослухалась до зимової бурі і мислями неслась слідом за нею в жахкі безодні небес* (Р.Іванченко). Семантичні відношення у межах СБК відображають відношення між трьома ситуаціями. Семантичні відношення зазнають змін здебільшого при транспозиції їх у семантико-синтаксичні відношення. Останні часто не збігаються з першими, відображаючи вплив різних комунікативних факторів. Саме це дає підстави стверджувати, що семантико-синтаксичні відношення у складних реченнях в цілому та у СБК зокрема стають формою існування власне-семантичних відношень: *На ніч приморозило, повітря було сухе й прозоре, а місяць світив так, що над землею висіли бліді сутінки, а від дерев, будівель, куп дощок та піску відкидалися лахматі, сині тіні* (В.Шевчук).

Відмінність між двома ярусами семантичної структури складних сполучниково-безсполучникових конструкцій досить чітко простежується у ТИПАХ СЕМАНТИЧНИХ ВІДНО-

ШЕНЬ між елементарними реченнями і в семантико-синтаксичних відношеннях між простими реченнями.

Для складних сполучниково-безсполучникових конструкцій як різновиду складних синтаксичних утворень характерна послідовна кількісна симетричність і тільки у деяких випадках якісна (семантична) симетричність. Формальна симетричність елементарного складного речення виявляється у його строгій тричленності, що складається з, предиката предикатів, який поєднує семантично елементарні прості речення, і двох предикатно-аргументних конструкцій, залежних від пропозиційального предиката. ССБК мають у своєму складі три предикатно-аргументні конструкції: *Біля хатини Житяни зібралися сусіди, бо ще вчора Мальва сповістила: Житяна повернулася із Княжої Гори, умовила княгиню визнати Малушу...* (Р.Іванченко). Тут маємо кількісну симетрію, яку створюють центральний компонент-предикат предикатів і ПОКИ - і предикатно-аргументні конструкції (елементарні речення, їх три), які розташовуються симетрично - у пропозиції і постпозиції щодо центрального компонента: *Біля хатини Житяни зібралися сусіди* (елементарне речення із значенням наслідку) + предикат предикатів БО (із причиново-наслідковою валентністю) + *ще вчора Мальва сповістила: Житяна повернулася із Княжої Гори, умовила княгиню визнати Малушу...* (із значенням причини).

Семантична симетрія поширюється на ті складні речення і складні сполучниково-безсполучникові конструкції, елементарні речення яких вказують на тотожну семантичну валентність центрального компонента-предиката предикатів. У таких випадках елементарні речення перебувають у семантично симетричному відношенні до центрального компонента.

Прикладами такої семантичної симетрії виступають темпоральні компоненти (елементарні речення), залежні від центрального компонента (предиката предикатів) із темпоральною валентністю, та елементарні речення - компоненти із функцією тотожності, які залежать від предиката предикатів із семантичною валентністю тотожності, наприклад: *Павло зап-*

лющив очі, і в пам'яті спливав так чітко, як ніколи дотепер, образ Ульяні: вона в пошматованій сорочці, спина й груди списані чорними кругами, йде курними дорогами з дитиною на руках, і женуться за нею гайдуки з нагайками... (Р.Іваничук).

Необхідно також зазначити, що у "переважній більшості випадків наявна семантична асиметрія складного речення, яка полягає в нетотожних семантичних функціях двох елементарних речень, залежних від предиката предикатів" (3,72). Зразком такої асиметрії є складні сполучниково-безсполучникові конструкції з причиново-наслідковими відношеннями між елементарними реченнями, наприклад: *Тривога нудила серце - різне поговорюють люди в Мангуші: кажуть, хай великий ясир пригнав до Перекопу, повертаючись того разу з України, і в Кафі загнали на галери не лядських бранців, а козацьких синів і дочок* (Р.Іваничук) - [] - [] : [], [], і []. У даному утворенні між першим і другим елементарним реченнями простежуються відношення причини і наслідку. Компоненти поєднані безсполучниковим зв'язком.

Семантичні відношення між елементарними реченнями у СБК мають різний характер у семантико-синтаксичному і власне-синтаксичному ярусах.

Власне-семантичні відношення у сполучниково-безсполучникових утвореннях завжди встановлюються на рівні двох елементарних речень, функції яких визначаються пропозиційальним предикатом (пропорційальною зв'язкою). Виходячи з цього, автори монографії "Семантико-синтаксична структура речення" виокремлюють два види цих відношень: "тотожності семантичних функцій обох елементарних речень або нетотожності їх семантичних функцій щодо пропозиційального предиката" (3,72). Задля повноти дослідження семантичної структури складних сполучниково-безсполучникових конструкцій розглянемо кожен вид відношень окремо й повніше.

Відношення семантичної тотожності (симетрії) функцій елементарних речень у сполучниково-безсполучникових конструкціях мають такі різновиди:

1. Відношення власне-симетрії двох елементарних речень у складі СБК, зміст яких отождноється за допомогою пропозиціональної зв'язки (предиката). Найбільш виразно значення тотожності в сучасній українській літературній мові виражає сполучник **ТОБТО**. Окрім цього, нерідко використовуються звороти “це рівнозначне тому, що”; “це означає”; “це те саме, що”; “значить” і под., наприклад: *При поверхневому обробітку ґрунту бур'яни швидко проростають, а це сприяє масовому їх знищенню, чого (а цього) ніколи не можна добитися при плужному обробітку* (З газети).

2. Ще один різновид відношень семантичної тотожності (симетрії) складають темпоральні відношення між елементарними реченнями. Необхідно зазначити, що темпоральні відношення істотно відрізняються від відношень власне-тотожності. У конструкціях останнього різновиду пропозиціональна зв'язка своєю семантичною валентністю акцентує на рівнозначності будь-якого змісту в елементарних реченнях, тоді як у темпоральних складних конструкціях пропозиціональна зв'язка має тільки бінарну темпоральну валентність. Семантична темпоральна тотожність (симетрія) може проявлятися частково або повно у функціях елементарних речень, об'єднаних загальним значенням темпоральності. У випадках, коли компоненти вказують на одночасність, маємо повну темпоральну симетрію, наприклад: *Пересувається поїзд, пересувається час, пересувається життя в експресі, а ще більше - настрій* (І.Багрянний) - [], [], [], а []; *Співали солов'ї, цілий простір був засипаний росою, і вона грала срібними, із золотом, іскрами* (В.Шевчук) - [], [], і []; *Солодкаво пахнуть шуварі в заплавах ріки, тужно квітнуть очеретянка, а з оболоні несе пахом полині, нехворощі і ромену* (Р.Іваничук) - [], [], а [].

3. Часткова темпоральна тотожність характерна для складних конструкцій із різними видами зв'язку. Виражаючи загальне значення темпоральності, вони розрізняються в її межах відношенням різночасності. Такі відношення ґрунтуються на семантичній функції попередності, вираженій одним з елементарних ре-

чень, і функції наступності, вираженій іншим (іншими) елементарним реченням. Наприклад: *Впаде небо, здригнуться гори, зійдуть зі скелі дорослі сини святої жінки, стане їх по два біля кожної осиротілої матері, і виведуть вони матерів на ясні зорі, на тихі води, у край веселий* (Р.Іваничук) - [], [], [], [], і []; *Вона з шумом втягла в себе повітря, кінчик носа її зблід - і, чіпляючись за кути лави, за діжу, за поріг хатини, Гордина вискочила на подвір'я* (Р.Іванченко) - [], [] - і []; *Вдарив коня, тварина здивовано повернула морду, і він побачив велике, помережане дрібною сітківкою око* (В.Шевчук) - [], [], і [].

Принагідно зауважимо, що семантичні відношення між елементарними реченнями передаються різними синтаксичними засобами, найважливішу роль серед яких відіграють сполучники. Семантичні відношення між частинами складного речення (в тому числі і ССБК), та й самі семантичні процеси утворення складних речень найповніше виявляються при поєднанні елементарних речень у складну конструкцію за допомогою сполучників, наприклад: *Запрацювали субаші, відганяючи народ від тюрбе Хюсама, знесли надгробну плиту, прокляли ім'я ювеліра імами в мечетях, замовкли продавці на Берестані, глухий протест наростав у людських серцях, а справжні і фальшиві вироби старого майстра продавалися тепер з-під поли...* (Р.Іваничук) - [], + [], + [], + [], + а [].

І все ж, за результатами нашого дослідження, значно більшою різноманітністю відзначаються складні сполучниково-безсполучникові конструкції із семантичною нееквівалентністю (асиметрією, нетотожністю) відношень між елементарними реченнями. Суть семантичної асиметрії полягає у різній функціональній природі усіх елементарних речень щодо предиката предикатів. Оскільки функції елементарних речень регулюються пропозиціональною зв'язкою - центральним компонентом складних речень і конструкцій, то в межах останніх виступають логічно взаємопов'язаними. Скажімо, причина і наслідок, що творять причиново-наслідкові зв'язки між елементарними реченнями, наприклад: *Забобонні тата-*

ри вклякали під їхній вереск на коліна і шепотіли слова молитви, увірували у християнське повір'я і молились по-своєму, бо до всіх однаково йшов шайтан голоду (Р.Іваничук) - [], [], бо ().

Семантичні відношення між елементарними реченнями нетотожних (несиметричних) функцій мають такі різновиди:

1. Відношення обумовленості - наслідку розширюють пропозиціональну зв'язку з огляду на взаємопов'язаність двох ситуацій; у такому випадку одна ситуація виступає достатньою основою для здійснення другої, наприклад: Сохнути почав Орак-батир, туга висмоктувала душу, признався дружині, що йому долягас (Р.Іваничук) - [], [], [], (що) - [] тому $\leftarrow$ [] $\rightarrow$ тому [], (що).

Відношення даного різновиду поділяються на декілька груп, серед яких необхідно виділити найпоширеніші, а саме:

а) причиново-наслідкові відношення, що реалізуються у складних реченнях і складних сполучниково-безсполучникових конструкціях із пропозиціональним предикатом, де одне елементарне речення вказує на причину, а інше (інші) - на наслідок, наприклад: В декого вже спорозніли кишені, **БО** всі ці розкоші коштують гроші; інші вдалися до преферансу і смалять до одуріння десь там, по купе; інші романсують, саме цілуються десь у присмерку коридорів і тамборів; інші накручують румбу... (І.Багряний) - [], БО (); []; []; []...; Цвітуть абрикоси, здається, навіть металеві опори високовольтних ліній, яких тут, біля станції, безліч, теж хочуть зацвісти залізним цвітом, **БО** на їхні дроти сідають відпочити захмелілі від тепла і сонця ластівки, горобці і сороки (В.Яворівський) - [], [], [], (яких),], БО (). Звичайно у мові виділяється одна з функцій елементарних речень - причинова або наслідкова, наприклад: Хлопці мовчали, **БО** знали, що галасом нічого не вдієш: королівські жовніри з піками і шаблями готові були першої ж миті заткнути пельку найвідчайдушнішому (Я.Стецюк) - [],], БО (), що (): [] - у даному випадку акцентується наслідкова функція першого у структурі СБК елементарного речення;

б) умовно-наслідкові відношення, які стосуються складних речень в цілому (і ССБК зокрема) із предикатом предикатів, два місця якого заповнені елементарними реченнями різних функцій: одне - елементарним реченням із функцією умови, друге - з функцією наслідку: Та кінь, зачувши житло, прикватив ходу: він був стомлений і голодний; кінь уперто повертав на запах диму, що рівним білим стовпом стримів у небо над димарем зимівника, і кошовий отаман опустил поводі: нічого ж не трапиться, **ЯКЩО** заночус і в Колпака (Р.Іваничук) - []; []; [], (що...), і []: [], якщо (). У сучасній українській літературній мові умовно-наслідкові відношення найчастіше передаються сполучником **ЯКЩО...ТО**, який переривається: перша його частина знаходиться перед елементарним реченням із функцією умови, друга - перед елементарним реченням із функцією наслідку, наприклад: Якщо до праці ставляться як до засобу існування, то людям починає здаватися: мета життя-споживання. А коли праця стане творчістю, то всі люди переконуються - достоту всі! - справжній сенс життя, як говорив Софокл, у людині, у її творчості (В.Кисельов) - Якщо (), то []: []; А коли (), то [] - [].

в) відношення відповідності-наслідку, що створюються пропозиціональною зв'язкою (предикатом предикатів) із семантичною валентністю відповідності-наслідку. У сучасній українській літературній мові даний різновид відношень найчастіше виражається прийменниково-відмінковими формами на зразок "згідно з чимсь (чимось)", "відповідно до чогось", "згідно з тим, що", "виходячи з чогось", "відповідно до того, що", наприклад: Відповідно до програми співробітництва між Україною та США готується проект "морський старт", що дає підстави стверджувати: наша держава уже сьогодні займає провідні позиції у галузі космічних досліджень. Відношення відповідності-наслідку у складних сполучниково-безсполучникових конструкціях завжди окреслюють перебіг двох ситуацій: наступна впливає з попередньої, відповідає її характеру.

2. Протиставні відношення, які утворюються предикатом предикатів (пропозиціо-

нальною зв'язкою) із семантичною валентністю протиставлення (несеквівалентності). Такі відношення у складних сполучниково-безсполучникових утвореннях необхідно розглядати на рівні двох (і більше) елементарних речень, функція кожного з яких кваліфікується у загальному плані як асиметрична (нетотожна). Пропозиціональний предикат виділяє протилежність, суперечність частин СБК, наприклад: *Чи ходите ще по білому світу, чи очі ваші виклювали яструби в нагайському степу, а голівоньку дощі миють густі терни розчісують, буйні вітри висушують?* (Р.Іваничук) - [], [], а [], [], []?; *Хата допотопна, вікна покосились, а віконниці протє новісінкї, голубі, так само й паркан від вулиці голубий, з червоними краплинами-візерунками* (О.Гончар) - [], [], а [], []; *Гнізда свого не пантрував, чарка його часто водила, люди ремствували, але всіх вас я народила з любові до нього* (В.Яворівський) - [], [], [], але []; *Тупіт уже за стиною, чути мову вершників, та не оглядався мандрівник, задивлений у плин ріки, заглиблений у себе* (Р.Іваничук) - [], [], та []. Як бачимо із наведених прикладів, пропозиціональна зв'язка акцентує суперечність або протилежність елементарних речень (частин). У першій конструкції пропозиціональний предикат **а** виділяє протилежність двох частин, які мають будову безсполучникових речень і складаються відповідно із двох і трьох простих елементарних речень. Пропозиціональна зв'язка **але** у третій СБК фіксує суперечність, нетотожність частин складної сполучниково-безсполучникової конструкції (четвертої по відношенню до перших трьох).

3. Розділові відношення між елементарними реченнями у структурі СБК являють собою відношення, які означають несумісність, взаємовиключення того, про що повідомляється в елементарних реченнях. Відношення даного типу передбачають поєднання двох повідомлень, ситуацій, за якого одна ситуація виключає іншу уже самою своєю наявністю. Звідси необхідно зробити висновок, що основний зміст сполучниково-безсполучникових конструкцій із розділовими відношеннями між елементарними частинами (реченнями) полягає

у повідомленні про дві непок'єднувані (несумісні, взаємовиключаючі) ситуації, з яких у даний момент і за даних умов можлива лише одна, а не обидві одночасно.

Основним, центральним компонентом семантичної структури складних сполучниково-безсполучникових конструкцій із відношенням розглядуваного різновиду виступають розділові сполучники, до яких у сучасній українській літературній мові належить **або, чи, чи...чи, або...або, то...то, не то...не то, чи то...чи то**, наприклад: *Може, він плаче, а може, він жде - кроки почулись чи скринула хвіртка* (Л.Костенко) - [], а [] - [] чи []; *Сивоок і сам не знав: чи то справді дар від народження, а чи вибухнули в ньому незвичні здібності, викликані відчасм* (П.Загребельний) - []: чи то [], а чи [] - комбінований варіант пропозиціонального предиката **чи то...а чи (то)**; *Чи то багато було тяжкопораних серед полонених, чи то занадто жостоко поводитася охорона з бранцями, але незабаром Комісскортіві доповіли, що до тисячі не вистачає кільканадцять чоловік* (П.Загребельний) - чи то [], чи то [], але [], що ().

Необхідно зазначити, що за своєю природою розділові сполучники бувають повторюваними і неповторюваними, що вдало ілюструють наведені раніше речення. Сполучники **то...то, не то...не то, чи то...чи то**, які можуть бути тільки повторюваними, у складних сполучниково-безсполучникових конструкціях виражають специфічні значення: **то...то** вказують на розділово-перелікові відношення: *Тичини тамик і дівчина... Немов нектар стива з рядків; то ордами - вітри прудкі, то пропливе хмарина чинно, то лісові дзвіночки зчинять в душі столуни гомінки* (А.Мойсієнко) - [] ...[]; то [], то [], то []; *Сам дядько Микола рудий, кирпатий і невеликий на зріст, зате вусища в нього зародили, наче у гетьмана, а під ними і поверх них то чайться посмішка, то розгулює насмішка* (М.Стельмах) - [], за те [], а...[то...], то [...]; ...*Шпаки - це імітатори веселі; То іволга у пісні їх дзвенить, То хлопчик, друзів кличучи, свистить, То соловейко розсипає трелі, То колесо немазане скрипить* (М.Рильський) - []; то [], то [], то [], то []; сполучники не

то...не то, чи то...чи то виділяють розділові відношення з відтінком невпевненості, припущення тощо, наприклад: *Чи то вітерець дихне по ниві, чи то коник в житті засюрчить, чи то бджілка радісно з добутом, злетівши з квітки, задзижчить, чи то запідпадьомкає десь неподалік перепел, а Михайликові уже вчувається музика цілого оркестру* (М.Стельмах) - чи то [], чи то [], чи то [], чи то [], а []; *Вночі важко було вгадати: чи то море затихало, влягаючи після денного шторму, чи то усіх заколисувала втома* (М.Трублаїні) - [] : [], чи то [].

І, насамкінець, модально-пропозитивні відношення, які у сполучниково-безсполучникових конструкціях сучасної української мови становлять один із найбільш специфічних і найскладніших типів відношень між елементарними реченнями. Саме тому мовознавці кваліфікують їх по-різному: з одного боку, враховуючи формально-граматичні особливості, зокрема синтаксичні зв'язки між частинами складного речення у структурі СБК, підрядну частину визначають як компонент із функцією додатка або підмета (звідси - відповідні підрядні речення), а з іншого боку, враховуючи змістові характеристики, підрядну (синтаксично залежну) частину називають терміном "з'ясувальні речення", який не відзначається вичерпною чіткістю. Більш доцільним, на нашу думку, є термін, запропонований І.Р.Вихованцем. Він пропонує складні речення цього типу у структурі СБК «вважати реченнями з морально-пропозитивними відношеннями, у яких пропозиціональний предикат має двобічну валентність: одне з елементарних речень виконує дальню функцію, тоді як друге виступає пропозитивною частиною, що стосується нейтральної, не ускладненої модельними показниками ситуації (3,76). Наприклад: *Аяк-капу власноручно підніс гетьманові фільджан з кавою: зрозумів Хмельницький, що багато дукатів попливе з кишень, поки покличе його до себе вередливий хан* (Р.Іваничук) - [] : [], що (), (поки...); *Хіба не відомо вам, хто і з яких країн учиться в Європі, невже не відаєте про те, що й ваші земляки здобувають освіту в Києво-Могилянській академії?* (Р.Іваничук) - [],

(хто...), [], що (...); *...Глухів - місто надзвичайно гарне, іноземні мандрівники кажуть, що воно набагато гарніше за Київ, у ньому багато церков та будинків, які милують око своєю довершеністю* (Ю.Мушкетик) - [], [], що ((), ()), (які...).

Модально-пропозитивні відношення між елементарними реченнями виступають у складних реченнях та сполучниково-безсполучникових конструкціях, в одній із частин яких синтаксичний центр становлять переважно дієслова, що мають значення мовлення, процесів розумової діяльності, психічного стану, процесів волевиявлення, сприймання, повідомлення т.ін., або ж у конструкціях із модальними вставними словами, наприклад: *Одна, здається, пані у цілій залі Смутна та хмура; бачу я, що їй Не до вподоби наші всі розваги, Не до смаку бенкет мій осяйний* (І.Кочерга) - [] ; [], що ((), ()) - дієслово **бачу** має значення процесу сприймання; *Не думаю, що вони багато їх назбирали: надто високі чини ми наділили місією жebraцтва* (В.Шевчук) - [], що () : [] - дієслово **не думаю** має значення процесу розумової діяльності.

Відношення розглядуваного різновиду становить сферу поєднання найбільш різнорізних у власне-семантичному плані функціонально елементарних речень - з модальною функцією і з немодальною, пропозитивною функцією. Найчастіше в сучасній українській літературній мові елементарне речення з модальною функцією і елементарне речення із пропозитивною функцією поєднуються у структурі складного речення та сполучниково-безсполучникових утворень семантично нейтралізованим сполучником **що** (у російській мові **что**), наприклад: *Гордина, дізнавшись від покоївок княгининих про такі дива воєводи, лише радісно посміхалась своїми блискучими молодими очима, захованими у сіті зморщок, посміхалась нестримно своїм беззубим, запалім ротом: вона ж бо знала, що хоче Щербило* (Р.Іванченко) - [] : [], що (); *Бо древній грек хоч віку й молодого, а знав, що світ склادатиметься із див, що кожен є собою ненадовго, - все хтось когось на щось перетворив* (Л.Костенко) - [], що (), що (), - [].

За результатами даного дослідження найвища частота реалізації у складних сполучниково-безсполучникових конструкціях модально-пропозитивних відношень, відношень обумовленості-наслідку та темпоральних. Значно рідше фіксуються утворення із власне-семантичними протиставними та розділовими відношеннями між елементарними реченнями. Взагалі у власне-семантичній структурі речення (як частини СБК) виділяється "п'ятнадцять компонентів - два класи предикатів (предикати дії і стану) та тринадцять класів аргументів (аргументи діяча, адресата, есперієнсива, носія фізичного стану, носія всеохоплюючого фізичного стану, об'єкта, результати, знаряддя, засобу, ідентифікатива, компонентива, композитива, локатива)" (6,61). Саме тому у семантико-синтаксичній структурі речення (і СБК) наявні причинові, темпоральні, умовні, допустові, цільові, модальні, порівняльні та інші синтаксеми, які у власне-семантичній структурі речення інтерпретуються як семантичні відношення між елементарними реченнями.

Розглянуті типи власне-семантичних відношень перетворюються у семантико-синтаксичні. У такій ситуації вони під впливом комунікативної спрямованості мовця дуже часто набувають відмінного від початкових відношень значення. В елементарних реченнях, що входять у структуру СБК, дві семантичні функції знаходяться на різних рівнях вияву. Якщо одна із функцій у комунікативному плані стає слабшою, то натомість посилюється інша. Візьмімо для прикладу проаналізовані вище причиново-наслідкові відношення між елементарними реченнями у складних сполучниково-безсполучникових конструкціях: *А я вписую, як у голіві моїй напелелось за літа мої довгі: не шукайте винних і не шукайте праведних, бо не було їх* (В.Дрозд) - [] : [], бо (); *Відлягло кошовому від серця, бо ж звісно: Розумовський більше в Петербурзі вугли обтирає* (Р.Іваничук) - [], бо () : []. Як правило, мовцеві немає потреби виділяти однаковою мірою кожен із функцій елементарних речень у СБК, що творять причиново-наслідкові відношення. Кожен мовець спрямовує свій комунікативний намір на виділення однієї з функцій:

або причини, або наслідку. Саме тому в українській мові наявні причинові сполучники **бо, через те що, тому що, оскільки**, які призначені для комунікативного підкреслення функцій причини одного з елементарних речень, а також сполучник **так що** із значенням наслідку - для комунікативного виділення функцій наслідку іншого з елементарних речень СБК. Наприклад: *Любимський мовчить, твердим розумом заморожуючи слабкість: тобі не можна відкриватися, Павле, бо, можливо, доведеться тепер вертатися туди, де твоє прізвище назавжди викреслене із списку громадян...* (Р.Іваничук) - [] : [], бо (), де (); *Гліб щось кричав на всі боки, смикав людей за плечі - кілька палаючих крокв упало, та ще можна було вскочити в мийню, бо там же горіли люди...* (Р.Іваничук) - [] - [], та [], бо (). У розглядуваних сполучниково-безсполучникових конструкціях причиново-наслідкові відношення виявляються не повністю: одна із семантичних функцій пари "причина-наслідок" послаблюється і відповідно посилюється друга.

Так, у першому утворенні пригашується семантична функція причини, а посилюється функція наслідку, інтонаційно виражена граматичною основою **тобі не можна відкриватися**. У другій СБК - навпаки: посилена функція причини, сконцентрована в підрядній частині, що стоїть у кінці структури: **бо там же горіли люди**.

Саме з цієї причини повні, двобічні причиново-наслідкові відношення у семантичному ярусі структури сполучниково-безсполучникових утворень переходять в однібічні відношення у семантико-синтаксичному ярусі - або причинові, або наслідкові. Наприклад: *Одні йдуть уторованим легким шляхом - до неминучої безодні, якої, можливо, ще й не видно; цим добре: вони мають їсти, а сумління їх не мучить, бо його в них немає* (Р.Іваничук) - [], (); [] : [], а [], бо (). У наведеній конструкції два причиновонаслідкові відношення: 4,5,6 прості елементарні речення є причиною наслідку у третьому; 6 елементарне речення вказує на причину того, про що йдеться у п'ятому. Перше причиновонаслідкове відношення не зматері-

алізоване пропозиціональним предикатом бо. Двобічні відношення обумовленості-наслідку у розглядуваній СБК у семантико-синтаксичному ярусі перейшли в однібічні наслідкові. Наведемо ще один приклад: *Отіх свавільців пани називають гультьями, здрайцями, бо й самі побоюються їх, зате посполитний люд має на них найбільшу надію: такі і панам заллють сала за шкуру, і татарів не пустять на поріг рідного дому* (Я.Стецюк) - [], бо (), зате [] : []. В обох випадках (вираженому предикатом предикатів БО між першим та другим елементарним реченнями і на межі безсполучникового поєднання між третім і четвертим) спостерігається перехід двобічних відношень у семантичному ярусі в однібічні причинові у семантико-синтаксичному ярусі. Про неповне, однібічне підкреслення причинових або наслідкових відношень у складних сполучниково-безсполучникових конструкціях із власне-семантичними відношеннями обумовленості-наслідку свідчить кінцеве розташування (у позиції реми) підрядної причинової або наслідкової елементарної частини: *Юнак нахилив її руку до скарбони й стискає за зап'ястя, падає монета, тихо дзенькнувши, і це був останній звук, який чула Христина, бо гомін дзвонів віддалився враз на кілька верст, ген аж за Чаплинку; Смерть беззвучно ворухить щелепами, голосу її теж не чути, Христина чує тільки боязкий потиск руки хлопця і його питання* (Р.Іванчук) - [], [], і [], (), бо (); [], [], [] - у позиції реми першої логічно та інтонаційно завершеної частини сполучниково-безсполучникової структури; *Я охоплюю обома руками березку, притуляючись вухом до неї; вона мовчить, бо це не розмерзся під корою сік, ще мертво в лісі* (М.Стельмах) - []; [], бо ((), ()) - у кінці СБК.

Розглядаючи типи власне-семантичних відношень у сполучниково-безсполучникових утвореннях, необхідно зазначити, що "семантико-синтаксичний ярус структури складного речення (в тому числі і СБК-авт.) спричиняє не тільки комунікативне акцентування семантичної функції одного з елементарних речень, а й корінну перебудову складного речення, зокрема синтезу семантичних відношень двох семантично складних речень" (3,78). Вдалий при-

клад такого синтезу становлять у семантико-синтаксичному ярусі СБК з цільовими відношеннями і СБК з допустовими відношеннями. У результаті синтезу двох семантичних структур сполучниково-безсполучникових утворень відбуваються два взаємопов'язані процеси: сформування нового семантичного відношення на основі вихідних і неповне, однібічне комунікативне підкреслення нового семантичного відношення.

Література:

1. Арполенко Г.П., Забсліна В.П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові.- К., 1982.
2. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения.- Л.:Изд-во Ленингр. ун-та, 1977.- 204с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис.- К.:Либідь, 1993.- 367с.
4. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови.- К., 1992.
5. Вихованець І.Р. Синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення // Синтаксис словосполучення і простого речення.- К., 1975.- С.29-45.
6. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення.- К., 1983.- 219с.
7. Шведова Н.Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения // Славянское языкознание.- М., 1973.
8. Шульжук К.Ф. Складні багатокомпонентні речення в українській мові.- К.:Вища школа, 1986.- 183с.
9. Шульжук К.Ф. Складні сполучниково-безсполучникові речення // Укр. мова і літ. в школі.- 1979.- №5.- С. 59-64.
10. Шульжук К.Ф. Ускладнені сполучникові складні речення з різними видами зв'язку // Укр. мовознавство.- К., 1983.- №11.- С.93-100.